

Ханна АРЕНДТ

ІДЕОЛОГІЯ І ТЕРОР: НОВА ФОРМА ПРАВЛІННЯ*

У попередніх розділах ми неодноразово наголошували, що не тільки засоби здійснення тотального панування набагато жорсткіші, але й сам тоталітаризм істотно відрізняється від інших форм політичного придушення, відомих нам як деспотизм, тиранія чи диктатура. Хоч би де тоталітаризм приходив до влади, він виробляв цілком нові політичні інституції й руйнував усі соціальні, правові й політичні традиції країни. Незалежно від специфічно національної традиції чи конкретного духовного джерела своєї ідеології, тоталітарне правління завжди трансформувало класи у маси, замінювало партійну систему не однопартійною диктатурою, а масовим рухом, переносило точку опору влади з армії на поліцію і проводило зовнішню політику, відкрито спрямовану на світове панування. Сучасні тоталітарні режими розвинулися з однопартійних систем; щойно вони ставали по-справжньому тоталітарними, вони починали діяти за системою цінностей, настільки радикально відмінною від усіх інших, що жодна з наших традиційних утилітарних категорій права, моралі чи здорового глузду більше не могла допомогти нам якось домовитися з ними, зрозуміти їх чи передбачити їхні дії.

Якщо правильно, що елементи тоталітаризму можна виявити, заново простежуючи історичний процес та аналізуючи політичні наслідки того, що ми зазвичай називаємо кризою нашого століття, то неминучий висновок, що ця криза не лише пов'язана із загрозою іззовні, не просто результат якоїсь агресивної зовнішньої політики Німеччини чи Росії, і що й вона припиниться зі смертю Сталіна нітрохи не більшою мірою, ніж припинилася з падінням нацистської Німеччини. Цілком можливо навіть, що справжні труднощі нашого часу набудуть своєї справжньої (хоча й не обов'язково найжорстокішої) форми тільки тоді, коли тоталітаризм уже відійде в минуле.

В руслі таких міркувань доречно поставити питання, чи не є тоталітарний спосіб правління, породжений цією кризою, і водночас її найяскравіший і єдиний недвозначний симптом, просто тимчасовим пристосуванням, що запозичує свої методи залякування, свої способи

організації та засоби насильства з добре відомого політичного арсеналу тиранії, деспотизму й диктатур? Чи не зобов'язаний він своїм існуванням всього-на-всього прикрий, але, можливо, випадковій невдачі традиційних політичних сил: ліберальних чи консервативних, національних чи соціалістичних, республіканських чи монархічних, авторитарних чи демократичних? Чи, навпаки, на світі є така річ, як *природа* тоталітарного правління, і чи має вона власну сутність, чи можна її порівняти з іншими формами правління, відомими західній думці з часів стародавньої філософії, і чи можна її так само визначити. Якщо це справді так, то цілком нові й безпрецедентні форми тоталітарної організації і дії повинні спиратися на один із небагатьох базових типів досвіду, який люди здобувають завжди, коли живуть разом і займаються громадськими справами. Якщо існує якийсь базовий досвід, що знаходить свій політичний вияв у тоталітарному пануванні, то з огляду на новизну тоталітарної форми правління, це має бути такий досвід, який з якихось причин ніколи раніше не правив за підвалини держави і загальний дух якого (хоча, можливо, і знайомий у всіх інших відношеннях) ніколи раніше не пронизував суспільні справи і не визначав підхід до їх упорядкування.

Якщо ми розглядатимемо все це в рамках історії ідей, то предмет розгляду видаватиметься у край неправдоподібним. Таке враження складається тому, що форм правління, за яких жило людство, було дуже мало; їх відкрито давно, класифіковано греками, і виявилися вони надзвичайно живучими. Якщо ми застосуємо ці дані, провідна ідея яких, попри численні варіації, не змінилася за дві з половиною тисячі років від Платона до Канта, то ми відразу ж відчуємо спокусу тлумачити тоталітаризм як певну сучасну форму тиранії, тобто як протизаконне правління, за якого владу має одна людина. Свавільна влада, не обмежена законодавством, використовувана в інтересах правителя і ворожа інтересам підвладних, з одного боку, а з іншого — страх як принцип дії, тобто страх народу перед правителем і страх правителя перед народом, вважала ознаками тиранії вся наша традиція.

Замість проголошення тоталітарної форми правління безпрецедентною ми могли б також сказати, що вона руйнує саму альтернативу, на яку спиралися всі визначення сутності правління в політичній філософії, — альтернативу між правовим і беззаконним правлінням, між свавільною і легітимною владою. Те, що правове правління і легітимна влада нероздільні так само, як беззаконня і свавільна влада, ніколи не ставилося під сумнів. Проте тоталітарне

правління ставить перед нами цілком інший вид урядування. Справді, воно нехтує всіма реальними законами, до тієї навіть міри, що ігнорує ним самим і встановлені (як у випадку з Радянською Конституцією 1936 року, якщо взяти тільки найяскравіший приклад) чи такі, про скасування яких не подбав (як у випадку з Веймарською конституцією, яку нацистський уряд ніколи не скасовував). І все-таки не можна сказати, що тоталітарне правління не керується жодними законами законів, чи є абсолютно свавільним, бо воно претендує на сувору й недвозначну покору тим законам Природи чи Історії, з яких, як вважається, випливають усі реальні закони.

Це химерна, але позірно неспростовна претензія тоталітарного режиму на те, що він зовсім не «беззаконний», що він походить із джерел повноважень, з яких діставали свою остаточну легітимацію реальні закони. Претензія на те, що зовсім не будучи свавільним, він ще більшою мірою покірний цим надлюдським силам, ніж будь-який уряд будь-коли раніше. Претензія на те, що, далекий від утримування влади в інтересах однієї людини, він цілком готовий пожертвувати безпосередніми життєвими інтересами будь-кого для виконання чогось такого, що він має за закон Історії чи закон Природи. Його нехтування реальними законами претендує на роль найвищої форми легітимності, бо ж інспірована самими джерелами і може позбутися другорядної законності. Тоталітарне право претендує на те, що воно знайшло шлях до встановлення всезагального царства справедливості, чого ніколи не досягла законність реального права. Невідповідність між законністю і справедливістю ніколи не можна буде прибрати. Адже норми правди й кривди, якими реальне право тлумачить власне джерело повноважень — «природний закон», керуючий цілим всесвітом, чи Закон Божий, розкритий в людській історії, чи звичаї і традиції, що виражають загальний закон для почуттів усіх людей, — з необхідністю загальні й мають бути дійсними для незліченних і непередбачуваних випадків. Тож кожний конкретний окремий випадок з його неповторним збігом обставин так чи інакше виходить за їх межі.

Тоталітарна законність, ігноруючи легальність і претендуючи на встановлення безпосереднього всезагального царювання справедливості, виконує закон Історії чи Природи, не тлумачачи його нормами правди й кривди для індивідуальної поведінки. Вона застосовує цей закон безпосередньо до людства, не піклуючись про поведінку окремих людей. Очікується, що закон Природи чи закон Історії, виконаний належним чином, має виробити людство як свій кінцевий

продукт. Саме це очікування криється за претензією всіх тоталітарних режимів на світове панування. Тоталітарна політика прагне перетворити рід людський на активного й вірного носія закону, якому в іншому випадку людські істоти підлягали б лише пасивно й мимоволі. Якщо істинно, що зв'язок між тоталітарними країнами і цивілізованим світом урвався через жахливі злочини тоталітарних режимів, то істинно й те, що ця злочинність пояснюється не просто агресивністю, жорстокістю, войовничістю чи віроломством, а й свідомим руйнуванням того *consensus iuris*¹, який, за Ціцероном, творить «народ» і який у якості міжнародного права за нових часів витворив цивілізований світ, оскільки залишався наріжним каменем міжнародних відносин навіть в умовах війни. І моральний осуд, і покарання за законом передбачають це основне погодження; злочинця можна судити справедливо тільки тому, що він бере участь у *consensus iuris*, і навіть явлений Закон Божий може діяти між людьми тільки тоді, коли вони прислухаються до нього і погоджуються з ним.

Ось тут і виявляє себе фундаментальна відмінність між тоталітарною і всіма іншими концепціями права. Тоталітарна політика не замінює одну систему законів іншою, не встановлює власного *consensus iuris*, не створює революційним актом нову форму законності. Нехтування тоталітарної політики усіма, навіть своїми власними реальними законами свідчить про те, що вона переконана у своїй здатності обійтися без *consensus iuris* узагалі, але все одно не визнати свій зв'язок із тиранічною державою беззаконня, сваволі й страху. Вона може обійтися без *consensus iuris* тому, що обіцяє позбавити виконання закону будь-якого впливу дій і волі людини, а всезагальну ж справедливість обіцяє, бо прагне зробити втіленням права людство саме по собі.

Це ототожнення людини й закону, позірно ліквідуючи ту невідповідність між законністю й справедливістю, що дошкуляла правничій думці з часів античності, не має нічого спільного з *lumen naturale*² чи гласом совісті, через які, як вважається, виявляють свій авторитет у самій людині Природа чи Божественність як джерела повноважень для *ius naturale*³ чи історично явлені Заповіді Господні. Це ніколи не робило людину живим утіленням закону, а, навпаки, зберігало дистанцію між нею і законом як владною силою, що вимагала згоди й покорі. Природа чи Божественність як джерела влади реальних законів вважалися незмінними й вічними, реальні ж закони — мінливими і змінюваними відповідно до обставин, але відносно сталими порівняно зі значно швидшими змінами в діях

людини. Цією стабільністю реальні закони були зобов'язані вічній присутності їхнього джерела влади. Тому вони насамперед призначені слугувати факторами стабілізації для вічно мінливих рухів людей.

У тлумаченні тоталітаризму всі закони перетворилися на закони руху. У нацистських розумуваннях про закони природи чи в більшовицьких про закони історії як природа, так і історія вже не є стабілізуючими джерелами повноважень для дій смертних, вони суть рухи самі по собі. В основі віри нацистів у расові закони як вираз закону природи в людині лежить ідея Дарвіна про людину як продукт природного розвитку, що не обов'язково зупиняється на нинішньому виді людських істот, а віра більшовиків у класову боротьбу як вираз закону історії ґрунтується на Марксовій ідеї суспільства як продукту колосального історичного процесу, що точиться за своїми законами руху в напрямку до кінця історичного часу, коли сам себе заперечить.

На відмінність між історичним підходом Маркса і натуралістичним підходом Дарвіна вказували досить часто, зазвичай і по праву на користь Маркса. Це змушувало нас забувати про велике й позитивне зацікавлення Маркса теоріями Дарвіна; Енгельс не знайшов кращого компліменту для наукових досягнень Маркса, ніж назвати його «Дарвіном історії»⁴. Якщо розглянути не реальні досягнення, а базові філософські принципи Маркса й Дарвіна, то виявиться, що в кінцевому підсумку рух історії і рух природи одне й те ж саме. Упровадження Дарвіном ідеї розвитку в природу, його твердження, що принаймні в царині біології природний рух не круговий, а однолінійний, спрямований у напрямку нескінченного прогресу, фактично означають, що природа, як вона є, відкидається в історію, що природне життя вважається історичним. «Природний» закон виживання найпристосованіших тією ж мірою є історичним законом, як Марксів закон виживання «найпередовішого» класу, і в цій якості може використовуватися расизм. З іншого боку, Марксова класова боротьба як рушійна сила історії — не більш, ніж зовнішній прояв розвитку продуктивних сил, які, у свою чергу, беруть початок із природної «працездатності» людей. Праця, за Марксом, є не історичною, а природно-біологічною силою, що вивільняється через «обмін речовин із природою», за допомогою якого людина зберігає своє індивідуальне життя і відтворюється як вид⁵. Енгельс бачив що спорідненість між головними ідеями Маркса й Дарвіна дуже чітко, тому що усвідомлював вирішальну роль поняття розвитку в обох теоріях. Величезне інтелектуальне зрушення, що мало місце в середині XIX століття, полягало у відмові від розгляду будь-чого «як воно є» і

в послідовному тлумаченні всього тільки як стадії на шляху певного подальшого розвитку. Чи природа вважалася рушійною силою цього розвитку, чи історія — питання відносно другорядне. У цих ідеологіях сам термін «закон» змінював своє значення: замість того, щоб виражати стабільний каркас, у рамках якого можуть знаходити прояв людські дії і рухи, він ставав вираженням самого руху.

Тоталітарна політика, що продовжувала дотримуватися приписів ідеологій, викрила справжню природу цих рухів, бо чітко продемонструвала, що це процес нескінченний. Якщо закон природи в тім, щоб усувати все шкідливе і непристосоване до життя, то неможливість знайти нові категорії шкідливого і непристосованого до життя означала б кінець самої природи. Якщо закон історії в тому, що в класовій боротьбі певні класи «відмирають», це означало б, що самій людській історії настав би кінець, якби не формувалися нові рудиментарні класи, аби, у свою чергу, «відмерти» від рук тоталітарних правителів. Інакше кажучи, закон убивства, за яким тоталітарні рухи захоплюють і здійснюють владу, залишився б законом руху навіть тоді, коли б їм коли-небудь вдалося підкорити своїй владі все людство.

Під законною владою ми розуміємо державу, в якій для тлумачення й усвідомлення незмінного *ius naturale* чи вічних Заповідей Божих нормами правди й кривди потрібні реальні закони. Тільки в цих нормах, у сукупності реальних законів кожної країни *ius naturale* чи Божі Заповіді набувають своєї політичної реальності. У тоталітарній державі це місце реальних законів посідає тотальний терор, покликаний утілити в життя закон руху історії чи природи. Подібно до того, як реальні закони хоч і визначають правопорушення, не залежать від них (відсутність злочинів у будь-якому суспільстві не робить закони зайвими, а, навпаки, означає їх цілковиту владу), так і терор за тоталітарного правління перестає бути просто засобом придушення опозиції, хоча використовується і з цією метою. Терор стає тотальним, коли він стає незалежним від будь-якої опозиції; він верховний правитель, коли ніхто вже не стоїть на його шляху. Якщо законність є сутністю нетираничних правлінь, а беззаконня — сутністю тиранії, то терор є сутністю тоталітарного панування.

Терор — це здійснення закону руху; його головна мета полягає в забезпеченні силам природи чи історії вільної течії крізь людство, без перешкод із боку жодних спонтанних людських дій. Як такий, терор прагне «стабілізувати» людей, щоб вивільнити сили природи чи історії. Саме цей рух відбирає ворогів людства, проти яких розв'язується терор, і жодній вільній дії опозиції чи прихильників не можна

дозволити втручатись у знищення «об'єктивного ворога» історії чи природи, класу чи раси. Провина й невинність стають безсенсовими поняттями: «винний» той, хто стоїть на шляху природного чи історичного процесу, який уже виніс вирок «неповноцінним расам», «неприспособаним до життя» індивідам, «класам, що відмирають, і народам, що вироджуються». Терор здійснює ці вирoki, і під його судом усі притягнені суб'єктивно невинні: замордовані, тому що вони нічого не робили проти системи, і вбивці, тому що вони насправді не мордували, а виконували смертний вирок, винесений якимсь вищим трибуналом. Самі правителі претендують не на те, щоб бути справедливими чи мудрими, а лише на виконання історичних чи природних законів; вони не застосовують закони, а здійснюють рух відповідно до притаманного йому закону. Терор — це законність, якщо законом є закон руху певної надлюдської сили — природи чи історії.

Терор як виконання закону руху, кінцева мета якого — не благо людей чи інтереси окремої людини, а витворення людства, знищує індивідів в ім'я роду, жертвує «частинами» на благо «цілого». Надлюдська сила природи чи історії має свій власний початок і свій власний кінець, і перешкодити їй можуть тільки новий початок і окремий кінець, якими життя кожної людини власне і є.

Реальні закони за конституційного правління призначені для позначення меж і налагодження каналів зв'язку між людьми, чийй спільноті постійно загрожують нові люди, народжені в ній. Із кожним новим народженням у світ приходить новий початок і потенційно постає новий світ. Стабільність законів узгоджується з безнастанним рухом в усіх людських справах, рухом, який не може припинитися, поки люди народжуються і помирають. Ці закони вводять у певні рамки кожне нове починання і водночас забезпечують свободу його розвитку, потенційну появу чогось цілком нового й непередбачуваного. Обмеження реальних законів для політичного існування людини те ж саме, що пам'ять для її історичного існування: вони гарантують передіснування звичайного світу, реальність якоїсь тяглості, що виходить за межі індивідуальної тривалості життя в кожному поколінні, всотує усі нові починання й живиться ними.

Тотальний терор тому так легко хибно сприймають як прояв тиранічного урядування, що тоталітарне правління на своїх початкових стадіях мусить поводитися як тиранія й усувати обмеження створених людиною законів. Однак тотальний терор не залишає свавільного беззаконня, він лютує не заради чийогось свавілля чи деспотичної влади

однієї людини над іншими і найменшою мірою — заради війни всіх проти всіх. Він замінює межі й канали зв'язку між окремими людьми сталевими обручами, які так тримають їх укупі настільки щільно, що людська множина наче зникає в Одній Людині велетенських вимірів. Прибрати всі обмеження законів між людьми — як за тиранії — означає відібрати в людини її вільності й зруйнувати свободу як живу політичну реальність, тому що простір між людьми, який обгороджують закони, саме і є життєвим простором свободи. Тотальний терор використовує цей старий засіб тиранії, але водночас руйнує і беззаконня, розгнздану пустелю страху й підозри, що її залишає по собі тиранія. Та пустеля, певна річ, вже не є життєвим простором свободи, але все ще залишає дещо простору для викликаних страхом рухів і керованих підозрою дій тамтешніх мешканців.

Притискаючи людей одне до одного, тотальний терор нищить простір між ними; порівняно з умовами в його залізному обручі навіть пустеля тиранії, оскільки вона все ще є своєрідним простором, видається гарантією свободи. Тоталітарний режим не просто урізує вільності чи скасовує основні свободи. За нашою обмеженою поінформованістю, йому також не вдається витравити з людського серця любов до свободи. Він руйнує єдину істотну передумову будь-якої свободи — саму здатність до руху, якої не може бути без простору.

Тотальний терор, ця квінтесенція тоталітарного правління, здійснюється ні заради людей, ні проти них. Він покликаний надати силам природи чи історії незрівнянний інструмент для прискорення їхнього руху. Цьому рухові, що триває за власними законами, не можна перешкодити на довгому перегоні. У кінцевому підсумку його сила завжди виявиться потужнішою, ніж найбільші сили, що постали з дій і волі людей. Але він може бути сповільнений, і майже неминуче сповільнюється через свободу людини, яку не в змозі заперечувати навіть тоталітарні правителі, бо ця свобода — з їхнього погляду недоречна і довільна — ідентична факту, що люди народжуються, а тому кожна людина є новим починанням і в певному сенсі починає світ заново. Із тоталітарної точки зору, факт народження і смерті людей слід вважати лише прикрою перешкодою для вищих сил. Тому терор, як покірний слуга природного чи історичного руху, має прибрати з цього процесу не тільки свободу в будь-якому сенсі, а й саме джерело свободи, яка випливає з факту народження людини та криється в її здатності починати щось нове. Залізний обруч терору, що знищує множинність людей й перетворює багатьох на Одного, який діятиме безпомилково, ніби сам він був частиною плину історії чи природи,

виявився засобом не тільки вивільнення історичних і природних сил, а й прискорення їх до швидкості, якої вони ніколи б не набули, якщо полишити їх напризволяще. На практиці це означає, що терор у скрутному становищі виконує смертний вирок, який природа нібито виголосила расам чи індивідам, «не пристосованим до життя», або ж історія — «відмираючим класам», не чекаючи, поки повільніші й менш ефективні процеси природи чи історії впорються самі.

Може здатися, що в такій концепції, де сутністю самого правління постає рух, знайдено розв'язання однієї дуже давньої проблеми політичної думки, подібно до вже згадуваної проблеми розбіжності між законністю і справедливістю. Якщо визначати сутність правління як дотримання законів, і якщо розуміти ці закони як стабілізуючі сили в суспільному житті людей (таке розуміння й справді усталилося з часів апеляції Платона у «Законах» до Зевса, бога меж), то постає проблема руху політичного організму і дій його громадян. Законність упроваджує обмеження для дій, але не інспірує їх; велич, але водночас і вразливість законів у вільних суспільствах полягають у тому, що в них ідеться тільки про те, чого не слід робити, але аж ніяк не про те, що робити належить. Необхідний рух політичного організму ніколи не можна виявити в його сутності, хоча б тому, що ця сутність — знову ж таки з часів Платона — завжди визначали з погляду її незмінності. Сталість здавалася одним із найпевніших мірил доброякісності правління. Ще для Монтеск'є головний доказ негідності тиранії полягав у тому, що лише тиранії надаються до руйнування зсередини, занепадають самі собою, тоді як усі інші форми правління руйнуються внаслідок зовнішніх обставин. Тому визначення форм правління завжди потребувало того, що Монтеск'є називав «принципом дії» — свій для кожної форми правління, цей принцип однаково надихав би уряд і громадян у їхній суспільній діяльності і правив би не лише за негативне мірило законності, а й за критерій оцінки будь-якої дії у сфері суспільних справ. Такими керівними принципами й критеріями дії постають, за Монтеск'є, честь у монархії, гідність в республіці й страх у тиранії.

За довершеного тоталітарного правління, коли всі люди стали Однією Людиною, всі дії спрямовані на прискорення руху природи чи історії, а кожен поодинокий акт є виконанням смертного вироку, вже виголошеного природою чи історією, — тобто за умов, коли можна цілком покласти на терор для підтримки сталості руху, жодного принципу дії поза сутністю руху взагалі не потрібно. Однак, поки тоталітарна влада ще не підкорила всю землю і залізним обручем

терору не перетворила кожен окрему людину на частину єдиного людства, терор у своїй подвійній функції — сутності правління і принципу не дії, а руху — не можна здійснити повною мірою. Як законності за конституційного правління недостатньо для спонукання й спрямування людський дії, так за тоталітарного правління самого терору недостатньо для спонукання й спрямування людської поведінки.

Хоча за нинішніх умов тоталітарне панування все ще так само потребує настанов для поведінки своїх громадян у суспільних справах, як і інші форми правління, воно не потребує принципу дії, а, точніше кажучи, навіть не змогло б із нього скористатися, оскільки знищить саму здатність людини діяти. За умов тотального терору навіть страх більше не може бути порадиником у виборі лінії поведінки, тому що терор обирає свої жертви безвідносно до індивідуальних дій чи думок, керуючись винятково об'єктивною необхідністю природного чи історичного процесу. За тоталітаризму страх, імовірно, набагато поширеніший, ніж будь-коли раніше; але він втрачає будь-який практичний сенс, коли спонукувані ним дії більше не можуть допомогти людині уникнути небезпек, що викликали цей страх. Це ж саме стосується співчуття чи підтримки режиму, бо тотальний терор не тільки обирає свої жертви за об'єктивними критеріями, а й своїх катів-виконавців добирає з усією можливою байдужістю до переконань і симпатій кандидата. Послідовне вилучення особистих переконань з мотивів дії стало засвідченим фактом в Радянській Росії та країнах-сателітах. Метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання переконань, а позбавлення здатності набувати їх взагалі. Запровадження цілком об'єктивних критеріїв у систему відбору кадрів для військ СС було великим організаційним винаходом Гімлера: він добирав кандидатури за фотокартками, керуючись чисто расовими ознаками. Природа сама вирішувала не тільки кого слід знищити, а й кого вчити на ката.

Жоден керівний принцип поведінки зі світу людських дій, — гідність, честь чи страх — не є потрібним чи корисним для приведення в рух політичного організму, що вже не просто застосовує терор як засіб залякування, а є терором за сутністю. Замість них терор запровадив у громадському житті цілком новий принцип, який взагалі обходить без людської волі до дії і апелює до нагальної потреби якогось інтуїтивного проникнення в закон руху, за яким терор саме й функціонує, і від якого, таким чином, залежать усі окремі долі.

Мешканців тоталітарних країн укинуто до пастки природного чи історичного процесу заради його прискорення; вони можуть бути

лише виконавцями чи жертвами його внутрішнього закону. Цей процес раптово може вирішити, що тих, хто сьогодні винищував раси, окремих людей, чи представників відмиряючих класів, на завтра самих слід принести в жертву. Для керування поведінкою своїх підданих тоталітарному режиму потрібно однаково добре підготувати кожного з них і на роль ката, і на роль жертви. Цю двобічну підготовку, що замінює принцип дії, здійснює ідеологія.

Ідеології — «ізми», які на радість своїм прихильникам можуть пояснити всі речі і випадки, виводячи їх з єдиного передбачення, — суть явище досить нове і багато років відігравали незначну роль у політичному житті. Лише в ролі мудрих зі шкоди ми можемо виявити в них певні елементи, що зробили їх настільки тривожно придатними для тоталітарного правління. До Гітлера і Сталіна величезний політичний потенціал ідеологій ніхто не відкрив.

Ідеології славляться своїм науковим характером: вони поєднують науковий підхід із висновками філософської значущості і претендують на звання наукової філософії. Саме слово «ідеологія», схоже, натякає на те, що ідея може стати предметом науки так само, як тварини є предметом зоології, і що «-логія» в слові «ідеологія» так само, як і в «зоології», вказує саме на *logoi* — наукові судження про предмет. Якби це було так, то ідеологія виявилася б псевдонаукою і псевдофілософією, що враз переступила і межі науки, і межі філософії. Деїзм, наприклад, був би тоді ідеологією, що розглядає ідею Бога, якою займається філософія, але в науковій манері теології, для якої Бог є явленою реальністю (теологія, заснована не на одкровенні як даній реальності, а на тлумаченні Бога як ідеї була б такою ж безглуздою, як і зоологія, більше не впевнена у фізичному, відчутному існуванні тварин). Однак ми знаємо, що це тільки частина істини. Деїзм, хоч і заперечує божественне одкровення, не просто висловлює «наукові» судження про Бога, який є тільки «ідеєю», а й використовує ідею Бога для пояснення шляхів світу. «Ідеї» різних «ізмів» (раса в расизмі, Бог у деїзмі тощо) ніколи не становлять предмет ідеологій, і складник «-логія» ніколи не позначає просто сукупність «наукових» тверджень.

Ідеологія є буквально тим, що означає її назва: це логіка ідеї. Її предмет становить історія, до якої застосовано «ідею»; в результаті цього застосування постає не сукупність тверджень про щось таке, що є, а розгортання процесу у безупинній зміні. Ідеологія розглядає перебіг подій так, начебто він дотримувався того ж «закону», що й

логічний виклад його «ідеї». Ідеології претендують на пізнання таїнств усього історичного процесу — таємниць минулого, плутанини сьогодення і непевностей майбутнього, через те, що їх відповідні ідеї мають внутрішню логіку.

Ідеології ніколи не цікавляться таїнством буття. Вони історичні, мають справу із становленням і загибеллю, піднесенням і занепадом культур, навіть якщо намагаються пояснювати історію за допомогою якогось «закона природи». Слово «раса» в расизмі зовсім не свідчить про справжній інтерес до людських рас як царини наукового дослідження, а позначає «ідею», за допомогою якої рух історії пояснюється як один послідовний процес.

«Ідея» в ідеології — це не осягнення розумом вічна сутність Платона і не регулятивний принцип розуму Канта, але вона стала інструментом пояснення. Для ідеології історія не висвітлюється ідеєю (це означало б, що історія розглядається *sub specie*⁶ якогось вічного ідеалу, який сам перебуває поза перебігом історії), а є чимось таким, що можна вирахувати за допомогою ідеї. «Ідея» придатна на цю нову для себе роль завдяки своїй власній «логіці», за якою рух є наслідком самої «ідеї» і не потребує жодного зовнішнього чинника, щоб його розпочати. Расизм — це гадка, начебто існує рух, притаманний самій ідеї раси, як деїзм — це гадка, що рух притаманний самому поняттю Бога.

Передбачається, що рух історії і логічний розвиток цього поняття відповідають одне одному, тож все, що відбувається, трапляється відповідно до логіки однієї «ідеї». Але єдино можливий рух у царині логіки — це процес дедукції із засновку. Діалектична логіка (з її рухом від тези через антитезу до синтезу, що у свою чергу стає тезою наступного діалектичного руху), принципово нічим не відрізняється, коли за неї хапається якась ідеологія. Перша теза стає засновком, і переваги діалектичної логіки для ідеологічного пояснення полягають у тім, що цей діалектичний інструмент здатний пояснити фактичні суперечності як стадії одного й того ж самого послідовного руху.

Як тільки до ідеї застосовують логіку як рух думки, а не як необхідний засіб контролю над мисленням, ця ідея перетворюється на засновок. Ідеологічні пояснення світу проробляли цю операцію задовго до того, як вона виявилася настільки плідною для тоталітарних умовисновків. Чисто негативне насильство над логікою — заборона суперечностей — виявилось таким «продуктивним», що стало можливим започаткувати цілий напрямок мислення і нав'язати його розуму, роблячи логічні висновки на зразок простого доведення. Цей

логічний процес не можуть перервати ні нова ідея (яка могла б стати іншим засновком з іншими наслідками), ні новий досвід. Ідеології завжди виходять з того, що однієї ідеї досить для пояснення будь-чого в процесі із засновку, і що жоден досвід не може чогось навчити, бо цей послідовний процес логічної дедукції містить уже геть усе. Небезпека підміни неминучої ненадійності філософської думки тотальним поясненням ідеологією та її *Weltanschauung*⁷ полягає не стільки в ризику скочування до якихось зазвичай тривіальних і завжди некритичних припущень, скільки в підміні притаманної здатності людини до свободи мислення гамівною сорочкою логіки, якою людина може сама себе гамувати майже так само жорстоко, як якась зовнішня сила.

Weltanschauungen та ідеології XIX століття самі по собі не тоталітарні, і хоча расизм і комунізм набули вирішального значення серед ідеологій XX століття, вони, в принципі, були не «більш тоталітарні», ніж інші. Це сталося тому, що елементи досвіду, на яких вони спочатку ґрунтувалися — боротьба між расами за світове панування і боротьба між класами за політичну владу у відповідних країнах — виявилися політично важливішими, ніж підґрунтя інших ідеологій. У цьому сенсі ідеологічна перемога расизму й комунізму над всіма іншими «ізмами» визначилася ще до того, як тоталітарні рухи скопилися саме за ці ідеології. З другого боку, усі ідеології містять тоталітарні елементи, але саме ці дві повністю розроблено тільки тоталітарними рухами, і це створює хибне враження, начебто тільки расизм і комунізм тоталітарні за характером. Правда скоріше в тому, що справжня природа всіх ідеологій розкривається тільки в тій ролі, яку дана ідеологія відіграє в механізмі тоталітарного панування. У цьому аспекті можна виділити три специфічно тоталітарні елементи, притаманні будь-якому ідеологічному мисленню.

По-перше, у своїх претензіях на тотальне пояснення ідеології мають тенденцію пояснювати не те, що є, а те, що перебуває на стадії становлення, що постало або зникає. В усіх випадках вони цікавляться самим лише елементом руху, тобто історією у звичному сенсі слова. Ідеології завжди орієнтовані на історію, навіть тоді, коли, як у випадку з расизмом, вони позірно розгортаються із засновку природи; природа тут слугує лише для пояснення історичного і зводить це історичне до природного. Претензії на тотальне пояснення обіцяють пояснити всі історичні події, надати повне пояснення минулого, повне розуміння сьогодення і надійне передбачення майбутнього. По-друге, ідеологічне мислення у цьому відношенні стає незалежним від будь-

якого досвіду, з якого воно не здатне довідатися нічого нового, навіть якщо йдеться про щось щойно постале. Тим самим ідеологічне мислення звільняється від реальності, яку ми сприймаємо своїми п'ятьма чуттями, і наполягає на «істиннішій» реальності, що криється за всіма відчутними речами й керує ними із цієї схованки і потребує шостого чуття для свого розпізнавання. Цим шостим чуттям наділяє саме ідеологія, те особливе ідеологічне виховання, яке здійснюють освітні установи, створені виключно для цієї мети — готувати «політбійців» у нацистських *Ordensburgen*⁸ чи школах Комінтерну й Комінформу. Пропаганда тоталітарного руху також слугує для звільнення думки від досвіду й реальності; вона завжди намагається упорснути якийсь прихований зміст у кожне реальне суспільне явище і підозрювати приховані наміри за кожним суспільно-політичним актом. Прийшовши до влади, рухи не припиняють змінювати реальність відповідно до своїх ідеологічних декларацій. Концепцію ворожості замінює ідея змови, і це породжує ментальність, яка дійсність — справжню ворожнечу чи справжню дружбу — переживає й усвідомлює вже не у власному сенсі слова, а сприймаючи їх автоматично як позначення чогось іншого.

По-третє, оскільки ідеології безсилі змінити реальність, вони досягають цього звільнення думки від досвіду певними методами демонстрації. Ідеологічне мислення впорядковує факти в абсолютно логічну процедуру, яка починається з аксіоматично сприйнятого засновку й виводить з нього все інше. Таким чином, ця процедура відбувається з послідовністю, якої не існує ніде в реальному світі. Ця дедукція може розвиватися логічно чи діалектично; в обох випадках вона включає в себе послідовний процес доведення, який, оскільки мислить термінами процесу, вважається здатним досягнути рух надлюдських, природних чи історичних процесів. Розуміння досягається розумовим відтворенням, логічним чи діалектичним, законів «науково» встановлених рухів, з якими через процес імітації розуміння зливається в одне ціле. Ідеологічне доведення, що завжди є різновидом логічної дедукції, відповідає двом згадуваним раніше елементам ідеологій — елементові руху й елементу звільнення від реальності й досвіду — по-перше, тому що рух її думки не розгортається з досвіду, а самогенерований, а по-друге — оскільки воно перетворює один-єдиний момент, узятий і прийнятий з відчутної реальності, на аксіоматичний засновок, залишаючи після цього наступний процес доведення цілковито ізольованим від будь-якого подальшого досвіду. Після того, як засновок, вихідний пункт

ідеологічного мислення встановлено, воно більше не залежить від досвіду й нічого не пізнає з реальності.

Засіб, використаний обома тоталітарними правителями для перетворення своїх відповідних ідеологій на зброю, якою кожен із підвладних їм міг змусити себе примиритися з терористичним рухом, був позірно простий і непримітний: вони ставилися до цих ідеологій у край серйозно. Один пишався своїм найвищим обдаруванням «холодного, наче крига, розрахунку» (Гітлер), інший — «безпощадністю своєї діалектики», доводячи ідеологічні висновки до крайнощів логічної послідовності, які сторонньому спостерігачеві здавалися безглуздо «примітивними» й абсурдними: «відмираючий клас» складається із приречених на смерть людей; «неприспособовані до життя» раси слід винищити тощо. Визнавати існування таких явищ, як «відмираючі класи», але не виводити із цього необхідність убивати їхніх представників, або ж погоджуватися, що право на життя має щось спільне з расою, але не робити висновку про необхідність винищувати «неприспособовані раси», міг лише цілковитий дурень чи боягуз. Ця сувора логічність як керівництво до дії пронизує всю практику тоталітарних рухів і режимів. Це виняткова заслуга Гітлера й Сталіна, які хоч і не внесли жодної нової думки в ідеї та пропагандистські гасла своїх рухів, уже з однієї цієї причини мають вважатися найзначнішими ідеологами.

Нові тоталітарні ідеологи відрізнялися від своїх попередників саме тим, що їх найбільше приваблювала не «ідея» ідеології (боротьба класів та експлуатація робітників чи боротьба рас і турбота про германські народи), а сам логічний процес, який з неї можна було розвинути. За Сталіним, ленінську аудиторію цілковито опановувала не ідея і не красномовство, а «непереможна сила логіки». Сила, що, на думку Маркса, виникає, коли ідея оволодіває масами, була виявлена не в самій ідеї, а в її логічному процесі, схожому на «якісь всесильні щупальці, які охоплюють тебе з усіх боків кліщами, і з обіймів яких не сила вирватися: або здавайся, або зважуйся на повний провал»⁹. Ця сила змогла повністю виявити себе тільки тоді, коли розпочиналося здійснення ідеологічних цілей: безкласового суспільства чи панівної раси. У процесі цього здійснення та первісна сутність, на якій ґрунтувалися ідеології, доки мали апелювати до мас, — експлуатація робітників або національні прагнення Німеччини — поступово втрачалася, ніби поглиналася самим процесом: у повній згоді з «холодним, наче крига, розрахунком» чи «непереможною силою логіки» робітники за більшовиків втратили навіть ті права, якими

користувалися за царського гніту, а німецький народ пережив таку війну, коли не бралися до уваги мінімальні умови збереження німецької нації. Не просто у зрадництві заради корисливих інтересів чи жадоби влади, а в самій природі ідеологічної політики треба шукати пояснення тому, що реального носія ідеології (робітничий клас чи германські народи), який спочатку здійснював певну «ідею» (класової боротьби як закону історії чи расової боротьби як закону природи), поглинула логіка втілення цієї ідеї в життя.

Підготовка жертв і катів, якої тоталітаризм потребує замість принципу дії Монтеск'є, це не ідеологія як така (расизм чи діалектичний матеріалізм), а її внутрішня логіка. Найпереконливіший у цьому стосунку аргумент, яким дуже пишалися і Гітлер, і Сталін, полягає в наступному: не можна сказати А, не сказавши Б, В і так далі, до кінця вбивчого алфавіту. Тут, очевидно, криється джерело сили примусу логічності: вона виникає з нашого побоювання суперечити самим собі. Коли за більшовицької чистки вдалося змусити її жертв зізнаватися у злочинах, яких вони ніколи не скоювали, то покладалися головним чином на цей глибинний страх. Міркували приблизно так: усі ми згодні із судженням, що історія — це боротьба класів, і визнаємо роль партії в керівництві цією боротьбою. Тому вам відомо, що, з історичного погляду, партія завжди має рацію (за словами Троцького: «Можна мати рацію тільки разом із партією і через партію, тому що історія не надала іншого способу мати рацію»). У даний історичний момент, відповідно до закону історії, неминучі певні злочини, за які партія, знаючи закон історії, повинна карати. Для цих злочинів партії потрібні злочинці. Може трапитися, що хоча партія і знає про злочини, не знає з певністю їхніх винуватців. Важливіше покарати за злочини, ніж викривати справжніх злочинців, тому що без такого покарання історія не просунеться вперед, а тупцюватиме на місці. Тому в будь-якому разі — чи ви справді скоїли злочин, чи були покликані партією зіграти роль злочинця — ви об'єктивно стали ворогом партії. Якщо ви не зізнаєтеся, то тим самим ви відмовляєтеся допомогти історії через партію і стаєте справжнім ворогом. Сила примусу цього аргументу полягає в тому, що, відмовляючись зізнатися, ви самі собі суперечите і цією суперечністю позбавляєте сенсу все своє життя; один раз сказане вами А невблаганно визначає все ваше життя через породжувану ним логічну послідовність Б і В.

Для все ще їм потрібної обмеженої мобілізації людей тоталітарні правителі покладаються на нашу здатність до самопримусу. Цей внутрішній самопримус полягає в тиранії логічності, опиратися якій

неспроможне ніщо, крім великої здатності людей починати щось нове. Тиранія логічності починається з підпорядкування розуму логіці як нескінченному процесові, якому людина довіряє продукування своїх думок. Цим підпорядкуванням людина зраджує свою внутрішню свободу так само, як вона зрікається свободи пересування, скоряючись зовнішній тиранії. Свобода як внутрішня здатність людини ідентична здатності щось починати, подібно до того, як свобода в якості політичної реальності ідентична простору для руху між людьми. Початок не підвладний ні логіці, ні неспростовній дедукції, тому що їх логіко-дедуктивний ланцюг передбачає початок у вигляді вихідного судження. Оскільки терору потрібно, щоб із народженням кожної нової людської істоти у світі не з'являлося і не заявляло про себе нове починання, то самозмущуючу силу логічності пускають у хід, щоб ніхто ніколи навіть не почав мислити: мислення, як найвільпіший і найчистіший вид людської діяльності є прямою протилежністю примусовому процесу дедукції. Тоталітарний режим може почуватися в безпеці лише тією мірою, якою він здатний мобілізувати силу Волі самої Людини, щоб змусити її влитися до того велетенського руху історії чи природи, який вірогідно використовує людство як свій матеріал і не знає ні народження, ні смерті.

З одного боку, примус тотального терору, що залізним обручем стискає маси ізольованих людей до купи і підтримує їх у світі, що перетворився для них на пустелю, а з іншого боку — самозмущуюча сила логічної дедукції, яка налаштовує кожного індивіда в його самотності й ізоляції проти всіх інших, відповідають одне одному і потребують одне одного для запуску керованого терором руху і забезпечення цього руху. Як терор навіть у передтотальній, просто тиранічній формі руйнує всі взаємини між людьми, так і самопримус ідеологічного мислення руйнує всі зв'язки з реальністю. Підготовку до терору слід вважати успішною, коли люди втратили контакт зі своїми ближніми і з реальністю навколо себе, тому що разом із цими контактами людина втрачає здатність мислити і вчитися на досвіді. Ідеальний підвладний тоталітарного режиму — це не переконаний нацист чи переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує різниці між фактом і фікцією (тобто реальності досвіду), і між істиною і неправдою (тобто норм мислення).

Питання, поставлене нами на початку цих міркувань, і до якого ми тепер повертаємося, — це питання про те, який тип основного досвіду зі сфери спільного життя людей пронизує таку форму правління, сутність якої — терор, а принцип дії — логічність

ідеологічного мислення. Очевидно, що така комбінація ніколи раніше не використовувалася в мінливих формах політичного панування. І все-таки той основний досвід, на який спирається тоталітаризм, повинен бути відомий і не чужий людям, тому що навіть цей «найоригінальніший» з усіх політичних організмів вироблений людьми і певним чином відповідає їхнім потребам.

Як часто зауважували, терор може володарювати абсолютно тільки над тими людьми, яких ізольовано одне від одного, і тому одне з першопочаткових завдань усіх тиранічних урядів — домогтися такої ізоляції. Ізоляція може стати початком терору; вона з певністю є для нього найпліднішим ґрунтом і завжди постає як його результат. Ця ізольованість сама по собі передтоталітарна. Її ознака — безсилля, оскільки сила завжди виходить від людей, «діючих узгоджено» (Берк); роз'єднані люди — безсилі за визначенням.

Ізольованість і безсилля, тобто суттєва нездатність діяти взагалі, завжди були характерні для тираній. За тиранічного правління політичні контакти між людьми обірвано, а людські здатності до дії і вияву сили розладнано. Але не всі контакти між людьми обірвано, як і не всі людські здатності знищено. Залишається недоторканною вся сфера приватного життя зі здатностями відчувати, продукувати й мислити. Ми знаємо, що залізний обруч тотального терору не залишає простору для такого приватного життя, і що самопримус тоталітарної логіки руйнує людську здатність до засвоєння досвіду і мислення так само певно, як і її здатність до дії.

Те, що ми називаємо ізольованістю в політичній сфері, у сфері міжлюдського спілкування називається самотністю. Ізольованість і самотність — не одне й те ж саме. Я можу бути ізольованим (тобто бути в становищі, за якого я не можу діяти, тому що нема нікого, хто діятиме зі мною), не будучи самотнім; я можу бути самотнім (у становищі, коли я як особа відчуваю себе покинутим усіма), не будучи ізольованим. Ізоляція — глухий кут, до якого людей заганяє руйнація політичної сфери їхнього життя, де вони діяли разом у спільних інтересах. І все-таки ізоляція, хоча і руйнівна для міцї й здатності діяти, не тільки не шкідлива, а навіть потрібна для всіх видів так званої продуктивної діяльності людей. Людина як *homo faber*¹⁰ схильна ізольоватися, усамітнюватися зі своєю роботою, тимчасово залишаючи царину політики. Продуктування (*poiesis*, виготовлення речей) на відміну від дії (*praxis*), з одного боку, і самої по собі праці, з іншого, завжди відбувається в певній ізоляції від загальних справ, незалежно від того, що саме продукується: ремісничий виріб чи твір

мистецтва. У такій ізоляції людина зберігає контакт зі світом як із людським витвором; лише коли зруйновано найпростішу форму вияву творчої здатності людини — її здатність додавати щось своє до спільного світу, ізоляція стає зовсім нестерпною. Це може статися і в такому світі, де головні цінності диктує праця, інакше кажучи, де всі види людської діяльності зведено до процесу праці. За таких умов людині залишено самі трудові зусилля, тобто зусилля зберегти життя, а зв'язок зі світом як людським витвором обірвано. Ізольовану людину, яка втратила своє місце в політичній царині дії, залишає і світ речей, бо її більше не визнають *homo faber*, а розглядають як *animal laborans*¹¹, чий необхідний «обмін речовин із природою» нікого не цікавить. Тоді ізоляція стає самотністю. Тиранія, що спирається на ізоляцію, загалом залишає продуктивні здатності людини недоторканими; але тиранія над «трудящими», як, наприклад влада над рабами за античності, автоматично стала б владою не тільки над ізольованими, а й над самотніми людьми й тяжіла б до тоталітаризму.

Якщо ізоляція стосується тільки політичного боку життя, самотність зачіпає людське життя загалом. Тоталітарний режим, як усі тиранії, безперечно, не міг би існувати, не руйнуючи суспільний бік життя, тобто не занапашуючи ізоляцією політичні здатності людей. Однак тоталітарне панування як форма правління вперше не задовольняється цією ізоляцією і руйнує також приватне життя. Воно ґрунтується на самотності, на відчутті відчуження від світу взагалі, яке належить до найглибших і найвідчайдушніших переживань людини.

Самотність, звичайний ґрунт терору, сутності тоталітарного правління, а також для ідеології чи логічності як підготовки його катів і жертв, тісно пов'язана зі знекоріненням і непотрібністю, що перетворилися на прокляття сучасних мас від початку промислової революції і набули особливої гостроти з розвитком імперіалізму наприкінці XIX століття й катастрофою політичних інституцій та суспільних традицій за нашого часу. Бути знекоріненим означає не мати місця у світі, визнаного й гарантованого іншими; бути непотрібним – означає не належати до світу взагалі. Знекорінення може бути попередньою умовою для стану непотрібності, так само як ізоляція може (але не повинна) бути попередньою умовою для самотності. Сама по собі, без урахування її актуальних історичних причин і нової ролі в політиці, самотність водночас суперечить основним умовам людського існування і є одним із найглибших переживань кожного людського життя. Навіть сприйняття світу, даного матеріально і чуттєво, залежить від нашого перебування у контакті з

іншими людьми, від загального здорового глузду, що регулює і контролює всі інші смисли і без якого кожен із нас був би обмежений лише даними власних органів чуття, ненадійними й оманливими. Тільки тому, що ми маємо *спільне відчуття* — здоровий глузд, тобто тільки тому, що не одна людина, а безліч людей населяє землю, ми можемо довіряти нашому безпосередньому чуттєвому досвіду. Однак щоб зрозуміти самотність, пережити покинутість всіма і всім слід лише нагадати собі, що однієї днини ми залишимо цей спільний світ, який і далі триватиме, і для тривкості якого ми не потрібні.

Самотність — це не усамітнення. Для усамітнення потрібно бути самому, тоді як самотність найгостріше виявляється в товаристві. Якщо не враховувати кількох випадкових зауважень — зазвичай у формі парадоксів, як вислів Катона (про нього сповіщає Ціцерон у «De Re Publica», 1.17): *Numquam minus solum esse quam cum solus esset* («Ніколи він не був менш самотній, ніж коли він був сам» чи краще: «Ніколи він не був менш самотній, ніж усамітнись»), — то, схоже, першим, хто побачив відмінність між самотністю й усамітненням, був Епіктет, вільновідпущеник-філософ грецького походження. Його відкриття певною мірою було випадковим, тому що головний інтерес для нього становила не самотність чи усамітнення, а можливість бути одному (*monos*) у сенсі абсолютної незалежності. За Епіктетом (*Dissertationes*. Кн. 3, р. 13), самотня людина (*eremos*) перебуває в оточенні інших людей, з якими вона не може налагодити спілкування або перед чиєю ворожістю вона беззахисна. Усамітнена людина, навпаки, не оточена іншими і тому «може перебувати разом із собою», тому що люди мають здатність «розмовляти самі із собою». Інакше кажучи, в усамітненні я перебуваю «із власної волі», разом із моїм «Я» і тому ніби удвох-в-одному, тоді як у самотності я справді сам, покинутий усіма. Прямо кажучи, будь-яке мислення здійснюється в усамітненні і є моїм діалогом із самим собою; але цей діалог двох-в-одному не втрачає контакту зі світом моїх ближніх, бо вони представлені в тому моєму «Я», з яким я веду розумовий діалог. Проблема усамітнення полягає в тому, що ці двоє-в-одному потребують інших для того, щоб знову стати одним — однією незмінною індивідуальністю, яку не можна сплутати з жодною іншою. У підтвердженні своєї ідентичності ми цілком залежимо від інших людей; і саме в тому велика рятівна благодать товариськості для усамітнених людей, що вона знову робить їх «цілісними», рятує від розумового діалогу, в якому один завжди залишається двозначним, відновлює ідентичність, яка змушує їх говорити єдиним голосом незмінної особи.

Усамітнення може стати самотністю; це трапляється, коли цілковито на самоті людину залишає її власне «Я». Самітники завжди перебували під загрозою самотності, коли більше ніде не знаходили спокутного милосердя побратимів, що врятувало б її від роздвоєності, двозначності й сумніву. З історичного погляду, схоже, що тільки у XIX столітті ця небезпека настільки зросла, щоб її помітили інші й занотувала історія. Небезпека заявила про себе з усією виразністю, коли філософи, для яких і тільки для яких усамітнення — це спосіб життя й умова роботи, більше не задовольнялися фактом, що «філософія існує для небагатьох», і почали наполягати, що їх узагалі ніхто «не розуміє». Показово у цьому сенсі, що Гегель на смертному одрі за переказом мовив таке, що навряд чи міг сказати будь-який інший великий філософ доти: «Ніхто мене не розумів, крім одного, та й той зрозумів не так». І навпаки, завжди є ймовірність, що самотня людина знайде себе й розпочне розумовий діалог усамітнення. Схоже, це трапилося з Ніцше в Зільс-Марія, коли він задумав «Заратустру». У двох поемах («Sils Maria» і «Aus hohen Bergen») він оповідає про даремні чекання і велике томління самотнього, як раптом: *«um Mittag war's, da wurde Eins zu Zwei... / Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss, / das Fest der Feste; / Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!»* (Був полудень, коли Один став Двома... Упевнені у спільній перемозі, ми відзначаємо свято зі свят; прийшов друг Заратустра, гість усім гостям).

Зовсім нестерпною стає самотність, коли втрачається власне «Я», яке можна усвідомити в усамітненні, але підтвердити ідентичність якого може тільки надійне співтовариство рівних. У цьому становищі людина втрачає віру в саму себе як внутрішнього співрозмовника і ту елементарну довіру до світу, без якої взагалі неможливо набувати досвіду. «Я» і світ, здатність мислити й відчувати втрачаються водночас.

Єдиною здатністю людського розуму, яка для свого функціонування не потребує ні «Я», ні іншого, ні зовнішнього світу, і яка так само незалежна від досвіду, як і від мислення, є здатність до логічного міркування, чії вихідні умови самоочевидні. Елементарні правила безперечних доказів, той трюїзм, що два і два — чотири, неможливо похитнути навіть за умов абсолютної самотності. Це єдина надійна «істина», на яку ще можуть покластися люди після того, як вони втратили взаємні гарантії і здоровий глузд, необхідна людині, щоб відчувати й жити, знати свій шлях у спільному світі. Але ця «істина» порожня чи взагалі не істина, тому що нічого нам не відкриває (визначати логічну послідовність як істину, що робить дехто із сучасних

логіків, означає заперечувати існування істини.) Тому за самотності самоочевидність перестає бути лише засобом інтелекту і стає продуктивною, починає розвивати власні лінії «мислення». Те, що процес мислення, характеризований суворою самоочевидною логічністю, від якої на перший погляд немає порятунку, якось пов'язаний із самотністю, одного разу згадав Лютер (чий досвід у феноменах самотності й усамітнення, імовірно, незрівнянний ні з чим іншим, і який дозволив собі одного разу сказати, що «Бог має бути, бо людині потрібна хоч одна істота, якій вона може вірити») у маловідомій примітці до тексту Біблії «Недобре людині бути самій». Самотня людина, говорить Лютер, «завжди виводить одне з іншого й усе додумує до найгіршого»¹². Відомий екстремізм тоталітарних рухів, що не має нічого спільного зі справжнім радикалізмом, справді складається із цього «додумування всього до найгіршого», у цьому процесі дедукції, що завжди доходить найгіршого з можливих висновків.

Людину в нетоталітарному світі готує для тоталітарного панування саме те, що самотність, колись лише маргінальне відчуття, якого зазнавали зазвичай за певних маргінальних соціальних обставин на кшталт старості, у XX столітті стала повсякденним відчуттям дедалі ширших мас. Безжальний процес, до якого тоталітаризм спрямовує та організовує маси, має вигляд самозгубної втечі від цієї реальності. «Холодний, мов крига, розрахунок» і «всесильні шупальці» діалектики, які охоплюють людину «з усіх боків кліщами», видаються останньою опорою у світі, де ні на кого і ні на що не можна покладатися. Тільки цей внутрішній примус, єдиним змістом якого є повне уникнення суперечностей, ніби підтверджує ідентичність людини поза всіма стосунками з іншими людьми. Він кидає людину в залізний обруч терору, навіть якщо вона сама, а тоталітарне панування намагається ніколи не залишати її наодинці, крім екстремальної ситуації одиночного ув'язнення. Руйнуючи увесь простір між людьми і притискаючи їх одне до одного, тоталітаризм знищує і всі творчі потенції ізоляції. Навчанням і звеличенням логічного пояснення самотності, коли людина знає: якщо відступить хоч на йоту від першого судження, з якого починався весь процес, то усе втратить, тоталітаризм начисто знищує найнезначніші шанси на те, що коли-небудь самотність зможе перетворитися на усамітнення, а логіка — на мислення. Якщо цю практику порівняти із практикою тиранії, нам видасться, що тоталітаризм знайшов спосіб надати руху самій пустелі і тим вивільнити піщану бурю, що здатна вкрити всю населену землю.

Умовам, за яких сьогодні ще триває наше політичне життя, і справді загрожують ці спустошливі піщані бурі. Їхня небезпека не в тому, що вони можуть витворити сталий світ. Тоталітарне панування, як і тиранія, несе в собі зерна власного знищення. Як страх і безсилля, з якого цей страх виростає, суть антиполітичні принципи, і вкидають людей у ситуативну протилежність політичній дії, так і самотність із логіко-ідеологічною дедукцією найгіршого, яка з неї випливає, створюють антисупільну ситуацію і містять принципи, руйнівні для будь-якого людського співжиття. Проте організована самотність набагато небезпечніша, ніж неорганізоване безсилля всіх керованих тиранічною і свавільною волею однієї людини. Її небезпека в тому, що вона загрожує спустошити відомий нам світ — світ, що всюди, здається, підійшов до кінця — перш ніж новий початок, що постає з цього кінця, встигне утвердитися.

Незалежно від подібних міркувань — що в якості пророкувань малокорисні та ще менш утішні — залишається фактом, що криза нашого часу і її головне відчуття висунули цілком нову форму правління, яка, схоже, в якості можливості й постійної небезпеки залишиться з нами назавжди, як залишилися з людством, попри тимчасові поразки, інші форми правління, які постали в різні історичні моменти й ґрунтуються на різних основних видах досвіду, — монархії, республіки, тиранії, диктатури і деспотизм.

Але залишається також істиною, що кожен кінець в історії неминуче містить новий початок; цей початок є обіцянкою, єдиною «звіткою», що кінець здатний породжувати. Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. «*Initium ut esset homo creatus est*» — «Початок покладено, людину створено було», — сказав Августин¹³. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді — у кожній людині.

Із англійської переклав Вілен ЧЕРНЯК

ПРИМІТКИ

* Надрукований текст є розділом 13 книги Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1966.

¹ Злагода у питаннях права (лат.) — (Прим. пер.).

² Природний світояч (лат.) — (Прим. пер.).

³ Природне право (лат.) — (Прим. пер.).

⁴ У своїй промові на похороні Маркса Енгельс сказав: «Як Дарвін відкрив закон розвитку органічного життя, так і Маркс відкрив закон розвитку людської

історії». Подібну ж думку можна знайти в передмові Енгельса до видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1890 р. і до «Походження сім'ї, приватної власності і держави», де він ще раз ставить поруч «теорію еволюції Дарвіна» і «теорію додаткової вартості Маркса».

⁵ «Праця, — пише Маркс, — є вічною природною необхідністю: без неї не був би можливий обмін речовин між людиною і природою, тобто не було б можливе саме людське життя» (Маркс К. Капітал. Т. 1., ч. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 51).

⁶ З погляду (лат.) — (Прим. пер.).

⁷ Weltanschauung — світогляд; мн. Weltanschauungen (нім.) — (Прим. пер.).

⁸ Орденських замках (нім.) — (Прим. пер.).

⁹ Сталін Й. В. Про Леніна. Промова на вечорі кремлівських курсантів 28 січня 1924 р. // Твори. — К., 1952. — Т. 6. — С. 56. Цікаво відзначити, що Сталінова «логіка» була серед небагатьох його позитивних якостей, які похвалив Хрущов у своїй викривальній промові на XX з'їзді партії.

¹⁰ Людина творча (лат.) — (Прим. пер.).

¹¹ Тварина трудяща (лат.) — (Прим. пер.).

¹² «Ein solcher (sn. einsamer) Einsch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten» (ăcă.: Luther M. Warum die Einsamkeit zu fliehen? // Luther M. Erbauliche Schriften).

¹³ Augustinus Aurelius. De Civitate Dei. 12. 20.